

мер, да је 1734. године у Кумодражу, крај Београда, постојала црква брвнара, коју су Турци приликом поновног освајања Београда 1690. године „зажегли“, заједно са хајдуцима који су у њу „от Турков убежали“, те је „огњем окончана и ва неи аидуци погорјели“.⁸⁴

Непуних сто година доцније, 1825. године, Јоаким Вујић бележи стање у коме су цркве затечене после другог устанка, утврђујући поновне штете нанесене од стране Турака. За многе је речено да су их „Турци били уништили“, запалили и порушили после Карађорђевог пада (Богатић, Глоговац, Засавица).⁸⁵ У Сибници су цркву брвнара „Турци три пут палили и до основица рушили“. Занимљиво је и казивање кмета из Бранковине, Дамјана Марковича, да је њихова „црква за његовог живота седам пута горела и паки от плетера направљена била“.⁸⁶ Мноштво очуваних или од кнеза Милоша обновљених цркава брвнара време је доцније потпуно збрисало из различитих узрока. У Вреоцима, на пример, четири цркве рд дрвета смењивале су једна другу.

У првом и другом светском рату, настављено је саорштећивањем и уништавањем извесног броја цркава брвнара (Врба).⁸⁷ За време последњег рата запаљена је и потпуно уништена црква у Гунцатима У Срему су на тај начин нестале и последње цркве ове врсте, уништене од аустријске војске 1914. године у Купинову и Јарку приликом повлачења Срба, а 1944. године од усташа у Витановцима.

Дешавало се да је такође стара и оронула црква намерно рушена да би се на истим темељима подигла нова. То је учињено у Мојсињу 1930. године, а да и не помињемо случајеве из даље прошлости.

Наводимо занимљив случај, на који смо редовно наилазили приликом пре покривања кровова, да нико од сељака није желео да откупи, па чак ни да узме уклоњену стару шиндру и друге неисправне шашовце и греде, иако би та стара и сува грађа добро горела.⁸⁸ Изузетно, било је обрнутих случајева, баш код цркава брвнара, у Сиколу на пример, 1908. године, да је нова црква саидана од новца добијеног од продаје грађе са старе. Други је пример из Вреоца, где је свештеник о свом трошку набавио грађу, али услед тога што до подизања цркве није ни дошло, он је пред своју смрт, 1841. године, уз малу цену уступио сву грађу парохијанима, који су је разнели, а затим од истог материјала начинили трибину кнезу Михајлу приликом његовог доласка у Вреоце. У Уровицама је 1906. године преостали употребљиви грађевински материјал од срушене старе цркве коришћен приликом подизања црквене канцеларије. Јединствен пример да парохијска дрвена црква буде продата (1895. г.) и да постане приватно власништво браће Поповића (јер је на црквеном земљишту сахрањен њихов дед, парохијски свештеник), представља капела у Прахову, већ напуштена и склона паду.⁸⁹

МАЈСТОРИ ДРВОДЕЉЕ И ДРУГЕ ЗАНАТЛИЈЕ

Код Словена је појам „храм“ првобитно означавао *кућу*, а тек доцније *богомолу*.⁹⁰ Па и цркву брвнара, која се тако мало разликује од обичне куће, граде исти мајстори који подижу брвнаре за становање.

Домаће дрводеље

Говорећи о народним обичајима, Тихомир Ђорђевић подвлачи чињеницу да народ за време Турака сам почиње да води бригу о покојем заосталом манастиру или цркви. У овим оскудним време-

нима народ је и сам подизао цркве, првенствено брвнаре и оне од слабије грађе,⁹¹ као што је то чинио и у најстарије доба када није било ни поделе рада, а камоли јасно издвојених заната. Чак и доцније, у обновљеној Србији, сељаци знају да праве различите предмете потребне за кућу, бележи путописац Пирх 1829. године.⁹³ Хомољци све сами израђују — од најмањег предмета па до целе куће од брвана.⁹⁴

Црква није, као кућа, припадала само једној породици. За цркву је радило цело село, и сваки је у границама својих могућности доприносио њеном угледу.

Сељаци су сами секли и припремали грађу. Ти су радови спадали у мушке послове. За оне који се њима баве Вук пише да не раде занате код своје куће, већ „код оног коме раде“, обављајући поред тога и своје тежачке и домаће послове у слободним часовима. Овако приученим грађевинарима — дрводељама, мање-више самоукиим, често је овај занат и споредно занимање, које обављају за награду.

То су већ полузанатлије и њих има у готово свим крајевима Србије, тако да приликом подизања или оправке цркве најчешће није ни било потребно доводити мајсторе са стране, из даљих села или других крајева. Тако, на пример, у Горњем и Доњем Драгачеву, Темнићу, у ужичком крају, Вишеградском Старом Влаху, Пољаници и Клисури, у неким селима Врањске Пчиње, постојао је довољан број сељака вичних дрводељском, зидарском или дунђерском занату уопште,⁹⁵ тако да су поједина села добијала и име „Дрводеља“.⁹⁶

Професионалне занатлије

Стручњаке који су током векова градили цркве брвнаре не можемо ни наћи међу истакнутим и толико траженим неимарима — клесарима, каменарима и зидарима које помиње и монах Теодосије 1336. године, говорећи о прилежности св. Саве приликом зидања архиепископије у другој деценији XIII века.⁹⁷ Сава је, по свој прилици, исто тако бдио и над мајсторима дрводељама приликом подизања дрвених цркава и крстова, о којима, поред Теодосија, говоре Доментијан и Данило II. А сигурно да је над овим домаћим, мање вичним неимарима било још више потребно бдети, „бавити се њима“ и учити их.

Прве сеоске занатлије биле су још у средњем веку на особитој цени. У Србији су се они звали „маистори“.⁹⁸ Дрводеље су, поред зидара, каменара и других, биле повлашћене старим законодавством XVI века. Оно је пружало извесну заштиту радиности на селу, што се види из Светостефанске, Дечанске и Арханђеловске хрисовуље. Тако, на пример, поред осталих, Светостефанска хрисовуља помиње међу мајсторима својега властелинства коваче, дрводеље, грнчаре, зидаре и златаре — баш оне занатлије чија је вештина морала доћи до

изражаја и приликом подизања и опремања цркава брвнара. У жупи Пчињи живело је много зидара. Њих и дрводеља било је у то време нарочито у Новом Пазару.

Кад су почетком XIX века економске прилике у Србији дозволиле ангажовање професионалних занатлија, којих је свакако морало бити и за време Турака, изградња цркава: брвнара поверавана је мајсторима, неимарима од заната — дунђерима, зидарима, а нарочито дрводељама, који су у то време били на гласу.¹⁰⁰ За ове градитеље Јоаким Вујић пише: „А зидари и дунђери, то јест цимермани, јесу скоро сви Србљи“.¹⁰¹ То су већином познати печалбари који се својим кућама враћају тек када престане грађевинска сезона, као и за време најјачих пољских радова, када је њихова помоћ на селу неопходна. На челу им се увек налази главни мајстор-неимар или „аргат“ који води своју дружину, „друство“ или „тајву“ осталих мајстора, уколико их има (*тезгари, калције и чираци*). За време кнеза Милоша они су подигли велики број сеоских цркава.

Мајстори су били прости људи, са недовољно техничког знања, маште и укуса за веће цркве и грађевине од тврдог материјала, тако да, по мишљењу Тихомира Ђорђевића, „највише што су могли да ураде, то је да поправе, а некад и да покваре, опале старе црквене грађевине, или да сачине нове (сеоске) цркве“.¹⁰³ За радове на значајнијим и већим објектима ангажовани су страни, бољи мајстори — Цинцари из Македоније, или још бољи — Талијани.

За подизање сеоских цркава брвнара, домаћи су мајстори били на приличној висини. Њима овај начин градње и обликовања није био стран, па су могли да дођу до пуног изражаја у изградњи ових сеоских цркава.¹⁰⁴ Од домаћих мајстора који су почетком XIX века градили цркве поменимо левачке и ваљевске дунђере, а из нешто удаљенијих крајева оне из Старог Влаха, Осата, Пирота, Ниша, Река, Битоља, Охрида, па и из Албаније.¹⁰⁵

Ови грађевинари бавили су се и подизањем сеоских црквица, али, изузев Осаћана, нисмо баш у стању да са сигурношћу тврдимо да су били и градитељи цркава брвнара у Србији. За израду ових објеката била је потребна посебна дрводељска и тесарска вештина, којој нису вични сви зидари, дунђери и грађевински

мајстори. Стручњаци који нису из шумских крајева и чија се главна вештина састојала у градњи плетера и бондрука или у зидању кућа од ћерпича, печене цигле или камена, нису могли бити и добри градитељи брвнара, што не значи да их у овим крајевима нису и они подизали. Услед тога, на оваквим црквама у источним крајевима Србије, преко Мораве на пример, примећујемо разлику у поређењу са онима из западнијих предела. Шумадија је у том погледу на вишем ступњу. Један од њених мајстора свакако је био и Григорје Ђоговић из Прањана. На његовом надгробном споменику из 1892. године, недалеко од цркве, уклесани су, на једној страни тестера и брадва, а на другој остали алат, симболи његове струке. (сл. 16).

Није нам познато одакле је био мајстор који је у Коморану, још 1664. године, погодио да за 50 форинти на другом месту изнова сагради дрвену цркву коју су Срби морали да „раскину“.¹⁰⁶

16. Прањани: Надгробни споменик мајстору Г. Ђоговићу, са уклесаним тесарским алатом — »Pranjani«: Outils gravés en creux sur la pierre tombale du charpentier G. Dogović.

Овај посао није био рађен у Србији али га наводимо као најстарији податак о плаћању дрводељских мајстора који су радили на црквама брвнарама. На основу овог примера у стању смо да оценимо и вредност сличних подухвата, каквих је у Србији било на много места.

Осаћани

Прави градитељи брвнара јесу Осаћани, са Дрине, из источне Босне, прекопута Перућца. Говорећи о њима као о вештим дрводељама, Вук у свом Рјечјнику дословно пише: „Осаћани су готово сви дрводеље, па иду љети по свој Турској, те граде куће и остале зграде“.¹⁰⁷ За њих Ердељановић сматра да су пресадили у Орбију свој начин градње у дрвету и да њима имамо да захвалимо што су се у овим крајевима почеле градити веће и лепше куће, за живот кудикамо удобније.¹⁰⁸ По Стојану Новаковићу, „то су они који су градили куће шиндралије и дашчаре с оним високим крововима и оне цркве с крововима облима на источној и западној страни“.¹⁰⁹ С пролећа су долазили на манастирске и црквене славе и саборе, и одатле се с народом разилазили. С јесени су се поново искупљали, по наплати прочастили и враћали у свој крај.¹¹⁰ Било је времена када су Осаћани били једини такви мајстори у Србији.¹¹¹ За њих Милићевић каже да су имали свој особит мајсторски језик.¹¹² Из многих архивских података сазнајемо да су Осаћани били тражени и цењени по целој Србији, како за подизање кућа, тако и за подизање цркава.¹¹³

Има их доста који су се населили у Шумадији. Бежећи од Турака, они су прешли Дрину, већином за време кнеза Милоша, одмах после устанка. Пресељавање је трајало до средине XIX века. Тражени на све стране као вешти грађевинари, они се нису задржавали једино у њима суседној соколској нахији, већ су ишли и даље од Подриња — у старовлашки, ваљевски и шумадијски крај све до Мораве, прелазећи ову реку само изузетно. Нема потребе да набрајамо све области у којима се појављују, јер је то углавном цело подручје западно од Велике Мораве.

Негде је само један Осаћанин подигао *осаћанку* или *осаћанску кућу* и ту основао породицу. Негде се појављује и *осаћанска група кућа, осаћански крај*

или *осаћанска мала*, где су досељене веће, разгранате породице. Осаћани су се у Ужичкој Црној Гори насељавали по најбогатијим сеоским крајевима. Своје градитељско знање и искуство преносили су на суседе, а себе ослобађали заната одајући се земљорадњи.¹¹⁴

Сасвим је природно да је у овим крајевима народ прихватио од Осаћана брвнени начин градње, тако својствен свим динарским досељеницима, што не значи да се у Србији нису градиле брвнаре и пре доласка Осаћана. Овакве су куће постојале и у западнијим пределима, али је њихова архитектура била ка нижем ступњу, а занатска израда једноставнија и грубља. У северној и источној Шумадији мање је било брвнара и шиндралија, а више колиба и чатмара.¹¹⁵ Још касније, у другој половини XIX века, са брвнара и талпара уклањају се високи кровови од шиндре и прерађују се у ниже, прекривене ћерамидом, док се нове грађевине поново израђују од чатме, ћерпича или плетера, у бондруку — овога пута нешто боље. То првенствено изводе досељени мајстори из источних крајева, па и сами Осаћани, који су, у недостатку дрвене грађе, прихватили овај начин зидања, приближујући шумадијску кућу моравској.

Врхунац занатско-уметничке делатности осаћанских грађевинара представљају цркве брвнаре. О мајсторима који су их подизали сазнајемо следеће податке. На цркви у Миличиници записано је 1791. године име неимара Игњата Петровића. По предању, познато је име градитеља цркве у Вранићу, из 1823. године; то је био неки Сима из истог места. На западним вратима урезано је исте године и име Николе Дмитровића. Цркву у Смедеревској Паланци подигао је 1828. године, кажу, Петар Андрејевић, тадашњи грађевинар, родом из истог места. Досељеници из Осата градили су 1843. године цркву у Гунцатима. Потомци ових мајстора и данас живе у Борчу, у истом срезу.¹¹⁶ У Доњој Јабланици мајстори су били мештани и они са Таре код манастира Раче, прекопута Осата. У попису државних расхода из 1824. године читамо име мајстора Осаћанина Митра Новаковића. Он је примио 500 гроша и 20 пара у готову за градњу цркве у Цветкама. На таваници трема цркве у Павловцу исписана су имена Димитрија, Марка кмета, Стојадина и Станојла — по свој прилици имена мајстора или радника.

Исти је случај у Рачи Крагујевачкој, где је црвеном бојом, којом су и даске шаране, уписано име „Лазар”.¹¹⁷

За Осаћане се зна да су градили цркве брвнаре и у самој Босни.¹¹⁸ Па не само цркве, већ и џамије. Како у овој области живи православно и муслиманско становништво, то су, сасвим природно, у Србију углавном прелазили Срби (у Ужице, Ваљево, Шабац). Муслимани су нерадо прелазили Дрину, иако су се бавили грађевинарством; они су радили у Босни, па и тамо претежно на џамијама и кућама њихових једноверника. И једни и други били су зидари и дрводеље — *цимермани* како их сада зову.

Свештеници као градитељи и ктитори

Међу осаћанским досељеницима појављују се и свештеници.¹¹⁹ Многе породице подизале су капеле и цркве, међу којима има доста и брвнара. Зна се да су попови Сарићи основали цркву у Доњој Оровици. Поп Трифун је подигао цркву у Пецкој (Царина).¹²⁰

О залагању свештеника за подизање или обнављање парохијских цркава брвнара има и других података из различитих крајева Србије и разних времена. Тако знамо да је даскал запустелог манастира Раванице, заједно са осталом сабраћом, подигао дрвену цркву чак у Сент Андреји, одмах после сеобе из 1690. године.¹²¹ Поп Свето је завршио цркву у Миличиници 1793—1794. Свештеник Василије Пурић подигао је цркву у Радијевићима 1808. г. и због тога је имао непријатности, које су га одвеле у заточење. Поп Илија Јовановић прикупио је грађу и отпочео подизање цркве у Вреоцима 1835. године, на месту које се није свиђало парохијанима, услед чега је са њима дошао у сукоб. У Мрсаћу је цркву градио поп Никола Костић.¹²²

Записи углавном говоре о труду, заузимању и настојању појединих свештеника да подигну или обнове своје храмове. По нашем мишљењу, тако и треба схватити њихову делатност, која се и данас углавном састоји у прикупљању прилога у новцу и грађи, у набавци потребног материјала, у давање упутстава за рад, па и вршењу надзора приликом извођења радова. То би у исто време била и нека врста свештеника-критора.

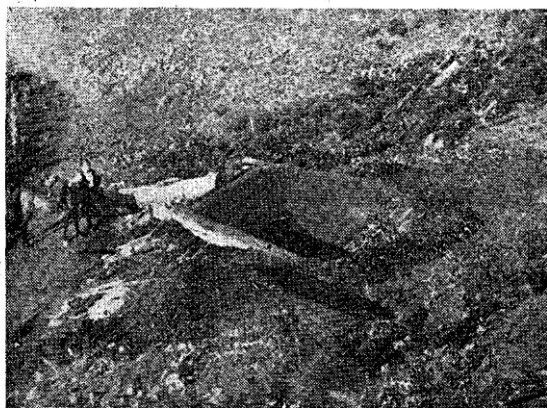
Није искључено да су поједина свештена лица и сама учествовала у гра-

ђевином послу, поготову ако су припадала дрводељским осаћанским породицама. И данас, у овчарско-кабларском манастиру Преображењу калуђери су обучене занатлије, првенствено грађевинари, дрводеље. Они себи подижу дрвене и друге зграде, па помажу и осталим манастирима својим разноврсним техничким услугама.

Да је међу свештеницима било уметника који су сликали двери и друге иконе за потребе цркава брвнара сведоче нам њихови потписи. „Зограф грешни јереј Симеон“ био је познати сликар Симеон Лазовић, који је радио у Кућанима и Севојну између 1772. и 1779. године.¹²³

Остале занатлије

Поред мајстора вичних првенствено дрводељској вештини, за израду цркава брвнара биле су потребне ћерамичије, нарочито у Поморављу и источној Србији, где су поједине овакве цркве прекриване ћерамидом.¹²⁴ За ситније каменарске послове нису тражени посебни стручњаци, с обзиром да је таквих радова било и на другим црквама и кућама. Притесати ломљен камен за темеље или га прилагодити за плочник и степеник могао је учинити сваки грађевинар. Израду часне трпезе, амвона, чирака, надгробних плоча и споменика, као мало тежи рад, најчешће су обављали каменоресци надгробних споменика. Они су обично имали свој лични мајдан и своју радионицу: Тај се занат нарочито развио у ваљевском округу, у Драгачеву, Темнићу, Кучима, у околини Јошаничке

17. Златибор; Сантрач за смоларење — »Zlatibor«: Entonnoir de résine.

Бање, око Студенице и у другим крајевима где је било погодног камена.¹²⁵ Ковачи су већином били Цигани. Кујун циски занат у старије време особито је негован у Пећи, Призрену, Прилепу и Битољу.¹²⁶ Филигрански уметнички радови на црквеним утварима јесу дело ових вештих занатлија. Међу њима се помиње и ужички кујунџија Дамиан, из 1828. године.¹²⁷ У то време био је обичај да еснафи дају осиромашеним црквама и новчану помоћ, поред давања кандила икона, барјака, звона, и бесплатног помагања у оправкама или доградњама.¹²⁸ Као помоћни дрводељски послови јављају се у ваљевском шумском подручју стругарски занати, којима су се одавали сељаци тога краја радећи по стружницама и припремајући у основним облицима грађу потребну за брвнаре, док се у ужичком округу, на Златибору и на Ибру, крајевима богатим боровим шумама, производио катран (смола) којим се премазивала и заштићавала грађа (смоларење)¹²⁹ (сл. 17).

Данашњи извођачи

И данас приликом извођења конзерваторскорестаураторских радова, који се предузимају у циљу заштите преосталих оронулих цркава брвнара у Србији, ангажују се првенствено домаћи сеоски мајстори — дрводеље.¹³⁰ Као најподеснији мајстори узимани су баш они којима ручна техника обраде дрвета ни данас није страна. Таквих људи има на Златибору, Златару и у Шумадији (Горњи Милановац). Њима није тешко било објаснити шта се жели.

Што се тиче данашњих Осаћана, у њиховом брдовитом и још увек шумовитом крају становници се и даље баве грађевинарством. Али за разлику од оних некадашњих, свуда тражених вештих мајстора поготову дрводеља, данас ту већином млађи људи мало раде са дрветом а више са опеком, и то прилично примитивно. О негдашњим градитељима брвнара они врло мало знају.¹³¹ Тесарски занат, који су они сами изучили поред својих оцева, данас изумире. Али изрази за поједине делове грађевина, као и изрази за поједине дрвене конструкције остали су углавном исти као и они који се употребљавају у западној Србији. У ствари, то су изрази старих Осаћана.¹³²